

SAMENVATTING

RUIMTE VOOR POLYFONIE

Een actieonderzoek naar de betekenis van een kunst- & filosofielab voor de vrije handeling in het onderwijs

INLEIDING

In dit proefschrift wordt verslag gedaan van een actieonderzoek waarin is onderzocht hoe een kunst- & filosofielab zou kunnen bijdragen aan ruimte voor de ‘vrije handeling’ op een multiculturele basisschool. In dit kader is gezocht naar de mogelijkheden die een combinatie van kunst en kinderfilosofie biedt voor een polyfonie van ‘vrije’ stemmen van kinderen. Deze stemmen zijn hier geconceptualiseerd als de authentieke-, de creatieve- en de verantwoordelijke stem en worden in relatie gezien tot een specifieke vorm van persoonsvorming waarin vrijheid centraal staat en die door onderwijsfilosoof Gert Biesta (2010, 2013, 2018) ‘subjectificatie’ wordt genoemd.

De aanleiding hiervoor wordt gevormd door de veelgehoorde kritiek dat in de afgelopen twee decennia in het onderwijs de balans is doorgeslagen naar een sterke complexiteitsreductie en controle, naar wat in dit onderzoek wordt aangeduid als ‘vaste grip’. Er wordt hierbij gewezen op het huidige ‘neoliberale’ onderwijsbeleid en het feit dat veel onderzoek gericht is op ‘evidence-based’ onderwijs, zodat van tevoren gedefinieerde ‘opbrengsten’ kunnen worden gegenereerd. Volgens veel critici werkt deze resultaatgerichte aanpak een specifieke vorm van normalisering in de hand, zou er sprake zijn van te weinig aandacht voor persoonsvorming en de kunsten, een versmalling van het curriculum en een de-professionalisering van leerkrachten. Anders gezegd; de eigen stem van kinderen zou hier niet genoeg ruimte krijgen en leerkrachten zouden vaak tot spreekbuis van het onderwijsbeleid worden gemaakt.

De partnerschool in het onderzoek, katholieke Daltonschool Bisschop Bekkers in Groningen, kan als exemplarisch worden gezien voor de ontwikkelingen in het grotere veld. De school geeft aan dat er door de systeemdruk die voortkomt uit het huidige onderwijsbeleid en door de maatschappelijke problematiek in de wijk waarmee zij te maken heeft sprake is van een verstoorde balans tussen vaste grip en vrije handeling. Er zou hierdoor een te grote nadruk op cognitieve prestaties, disciplineren en testen liggen. Pluraliteit, het erkennen van het anders-zijn van de ander, wordt mede doordat de school een multiculturele schoolpopulatie heeft als een belangrijke waarde gezien, maar krijgt door de genoemde omstandigheden te weinig ruimte.

In dit onderzoek is gezocht naar het geven van ruimte aan subjectificatie omdat het hier bij uitstek gaat om de vrije handeling. Het uitgangspunt is dat kinderen meer geboden moet worden dan het vinden van hun plaats in de bestaande wereld. Als ‘nieuwkomers’ moeten zij de ruimte krijgen om zowel hun eigen anders-zijn en dat van anderen, als hun ongeziene mogelijkheden te ontdekken; om de wereld op hun manier in beweging te brengen en hiervan de gevolgen te ondergaan.

Ieder kind wordt hier overdrachtelijk beschouwd als ‘een koor van stemmen’, vol met geziene en ongeziene perspectieven en posities ten aanzien van een geglobaliseerde wereld die vaak als complex,

ambigu of onvoorspelbaar wordt ervaren. De wereld wordt vanuit deze hoedanigheid aangeduid als zeer ‘meerstemmig’ en biedt de uitdaging om zich te verhouden tot het onbeantwoordbare, het onvoorziene en het ongerijmde.

Er is gekeken naar hoe het kunst- & filosofielab in de praktijk van de partnerschool zou kunnen bijdragen aan het herstellen van de balans tussen vaste grip en vrije handeling, door ruimte en mogelijkheden te bieden voor subjectificatie en op welke manier dit van betekenis zou kunnen zijn voor de kinderen, de leerkrachten en deze schoolpraktijk in ruimere zin.

THEORIE

Het conceptuele kader van dit onderzoek bestaat uit een aantal bestaande en nieuwe begrippen die relevant zijn in verband met de vrije handeling en die hier in samenhang worden gezet. Het betreft subjectificatie, polyfonie, vrije en onvrije stemmen, kunst en kinderfilosofie. In het door Biesta (2010, 2013, 2018) ontwikkelde begrip subjectificatie gaat het om de eigen stem maar wordt de kwaliteit van deze stem van groot belang geacht; het gaat hier niet om wie of wat je bent maar om *hoe* je bestaat. Op de twee noties die hierbij een rol spelen, actie en uniciteit, wordt nader ingegaan. Biesta baseert zich op Arendt's (1958) notie van ‘actie’, waarbij mensen in potentie worden beschouwd als vrije actoren, als ‘beginners’ van het nieuwe in de wereld en ontleent aan Levinas het begrip ‘uniciteit’, dat hij aan onvervangbaarheid verbindt. In dit onderzoek wordt een verband gelegd naar aanspreekbaarheid en verantwoordelijkheid. Bij beide noties gaat het om een oriëntatie op vrijheid die te maken heeft met de manier waarop het subject zich verhoudt tot pluraliteit in de wereld.

Er is getracht pluraliteit erfahrbaar te maken door dit begrip op te vatten als polyfonie, geïnspireerd door de interpretatie van Bakhtin (1984) die aan iedere stem hierin een onafhankelijke waarde toedicht. De verscheidenheid tussen- en in mensen kan zo waarneembaar worden als een koor van stemmen die wisselend naar voren komen in verschillende omstandigheden.

Omdat deze polyfonie in verband wordt gebracht met subjectificatie en vrijheid de grondstof en opbrengst hiervan is, zijn op inductieve en op deductieve wijze een drietal ‘vrije’ stemmen onderscheiden die er ieder op een andere manier uitdrukking aan geven. Naast vrijheid zijn de met subjectificatie samenhangende noties van actie en uniciteit als uitgangspunt genomen bij het conceptualiseren van de authentieke, de creatieve en de verantwoordelijke stem. Deze stemmen betreffen drie verschillende kwaliteiten die in ons denken, spreken en handelen aanwezig kunnen zijn. De combinatie van deze stemmen duid ik aan als een ‘wereldgerichte polyfonie’.

De kwaliteit van de authentieke stem is beschreven als ruw, deels ongevormd, spontaan, gemoedsvol en onvoorspelbaar. Deze stem vertegenwoordigt als het ware een pril begin van een eigen beweging die in de wereld wordt gebracht.

De kwaliteit van de creatieve stem wordt hier als een manifestatie van ‘het onvoorstelbare nieuwe’ in de wereld beschouwd. Deze stem is herkenbaar waar nieuwe, ongelijksoortige verbindingen tussen

ideeën, gebeurtenissen, handelingen en/of dingen worden gemaakt, in associatief denken en in evocatieve uitingen.

De kwaliteit van de verantwoordelijke stem wordt beschreven als een manifestatie van aanspreekbaarheid en ontvankelijkheid. Deze stem is herkenbaar aan de interesse in- en een zorgdragen voor (de relatie met) de ander en het andere. In het onderzoek wordt gekeken naar de manier waarop het subject de eigen stemmen tot uiting brengt in interactie met zijn of haar omgeving.

In dit onderzoek worden kunst en kinderfilosofie beide naar hun aard als polyfonische domeinen beschouwd die bijeengebracht in een interdisciplinair proces een rol kunnen spelen in relatie tot het verschijnen van deze drie stemmen. Kunst wordt hier beschouwd in het licht van een situationele esthetiek, als een kwaliteit van zijn en samenzijn. Kinderen worden deelgenoot van een specifieke manier van kijken, ervaren, denken en handelen; het gaat hier om de ervaring van het onbeantwoordbare, het onvoorziene of het ongerijmde in de wereld en de mogelijkheden die dit biedt voor transformatie. Deze ervaring wordt opgeroepen door een appèl op een aandachtige waarneming en de verbeeldingskracht of door een kantelend perspectief te bieden waardoor het besef van de eigen plaats in de wereld kan veranderen en in beweging blijven.

Kinderfilosofie wordt in dit onderzoek beschouwd als een speelplaats voor ‘ervaringsdenken’ en voor denkervaringen. Denken en ervaren zijn hier op een veelheid aan manieren met elkaar verweven. In het ‘denken over denken’ wordt het denken zich bewust van zichzelf in een denkervaring. Het ‘ervaringsdenken’ wordt hier beschouwd als een reflectieve manier van denken, die teruggaat op de opgedane ervaringen in de wereld, waarbij beelden en woorden, actie en reflectie met elkaar verbonden zijn. De nadruk wordt gelegd op een speelse benadering van het filosoferen, het zich kunnen verwonderen over een variëteit aan perspectieven van zichzelf en de anderen en over de meerduidigheid van het onderwerp zoals die in de dialoog wordt gevonden.

Wat betreft de educatieve positionering staat het kunst-&filosofielab in relatie tot het Dalton onderwijs, de signatuur van de partnerschool. De drie principes ‘Vrijheid in gebondenheid’, ‘Zelfstandigheid’ en ‘Samenwerken’ zijn van de vijf kernwaarden die partnerschool Bisschop Bekkers aanhoudt het meest passend in relatie tot het zoeken naar ruimte en mogelijkheden voor de vrije handeling.

Het lab wordt niet als een alternatieve vorm van kunst-of cultuureducatie gezien omdat het door de oriëntatie op de vrije handeling en in het bijzonder op subjectificatie van belang is om buiten de kaders van de drie kerndoelen van kunstzinnige oriëntatie te blijven.

METHODOLOGIE

In dit onderzoeksproject is gekozen voor participatief actieonderzoek. Dat betekent dat er onderzoek is gedaan wat tot de verbetering van de schoolpraktijk van KDS Bisschop Bekkers moest leiden en dat leerkrachten en directie van deze school als co-onderzoekers betrokken waren. Een iteratieve actie-reflectiecyclus kreeg hier vorm in de afwisseling tussen veldexperimenten en klankbordvergaderingen. Hierdoor kon het kunst-& filosofielab zodanig worden ontwikkeld dat het pedagogisch didactisch

relevant zou zijn met betrekking tot het terugbrengen van de vrije handeling in deze school. Door in de veldexperimenten verschillende pedagogisch gemotiveerde didactische benaderingen uit de kunst en de kinderfilosofie te verkennen, kon nieuw handelingsrepertoire worden ontwikkeld waarmee de leerkrachten zelf vorm kunnen geven aan de verandering in hun praktijk.

In relatie tot het veranderproces op de werkvloer is gekeken naar de specifieke manieren van denken en kijken die ervoor zorgen dat bestaande handelingspatronen standhouden, ook waar deze problematisch blijken te zijn. Er is gebruik gemaakt van een ‘enclave’ als veranderingsstrategie. Een enclave wordt bij Friedman (2014) opgevat als een sub-veld binnen een groter veld dat hiervan afwijkt door een andere configuratie van actoren en spelregels, er zo een uitdaging voor vormt en actoren in beweging kan brengen.

DATAPRESENTATIE & -ANALYSE

Het proces van dataverzameling vond plaats in drie periodes waarin achtereenvolgens de conversatieruimte, de enclave en de implementatie centraal stonden. Achtereenvolgens werd het kunst- & filosofielab in de schoolpraktijk van KDS Bisschop Bekkers gezet, er tijdelijk uitgehaald en op afstand ervan in een bos geplaatst en er daarna doorontwikkeld weer in teruggebracht.

De eerste fase was gericht op het bouwen van een conversatieruimte in de school. De ontwikkelcyclus van het kunst- & filosofielab kreeg vorm in een reeks veldexperimenten en een tussentijdse reflectie hierop. Waar uit de uitspraken, expressie, houding of handelen van kinderen bleek dat bepaalde opdrachten en werkvormen ruimte leken te bieden voor hun vrije stemmen was dit richtinggevend voor de ontwikkeling van de veldexperimenten. De school werd gerepresenteerd door een betrokken intern cultuur coördinator.

Naast de drie vrije stemmen werden in deze fase een ‘sociaal-gedisciplineerde stem’ en een ‘stille stem’ onderscheiden. De eerste stem werd hier gezien als de geïnternaliseerde stem van opvoeders en autoriteiten. De tweede stem leek in relatie te staan tot verlegenheid, sociaal ongemak in de groep, het meer beeldend dan talig ingesteld zijn dan wel tot een als moeilijk ervaren overgang van de gedisciplineerde schooltaal naar een ‘nieuwe’ taal die meer eigen, experimenteel of beeldend is.

Wat betreft de vrije stemmen werd zowel de authentieke, de creatieve als de verantwoordelijke stem waargenomen. De authentieke stem werd herkend in gemoedsvolle handelingen en uitingen en in ‘sociaal onwenselijke’ uitspraken die vaak tot een levendige dialoog leidden; er bleek vaak moed nodig om de groepsmonoloog te doorbreken.

Voor het verschijnen van de creatieve stem bleken *silly assignments*, zogenaamde ‘onzinnige’ creatieve opdrachten goed te werken. Het filosoferen met dingen waarmee geen taal gedeeld wordt en die een appèl doen op de verbeeldingskracht maakten indruk op de kinderen. Voor de verantwoordelijke stem bleken de pedagogische houding van de begeleiders en het geven van echte verantwoordelijkheid, waarbij het eigen handelen consequenties kon hebben, vruchtbaar.

Tijdens de ontwikkelcyclus van het lab werd geleerd van de school en werd aansluiting gezocht bij de Dalton doelen ‘Vrijheid in gebondenheid’, ‘Samenwerken’ en ‘Zelfstandigheid’. Aan het einde van de eerste fase vormde de drukke schoolomgeving de aanleiding voor een tijdelijke verplaatsing naar een enclave in een natuurlijke omgeving. Hier ontstond een andere dynamiek en werd het lab meer omgevingsgericht, zintuigelijk en fysiek georiënteerd. Tijdens de veldexperimenten bleek er een verschil te zijn tussen het beeld wat leerkrachten hebben van kinderen en hoe zij in het lab naar voren kwamen. Het feit dat leerkrachten naar hun cognitieve prestaties op school keken bleek als een beperkend kader te werken.

In de tweede fase werd het kunst-&filosofielab door de verandering van locatie tijdelijk een buitenschoolse enclave. De natuurlijke omgeving bleek kalmerend te werken voor de kinderen en hun betrokkenheid en plezier te vergroten. In deze fase was daadwerkelijk sprake van actieonderzoek omdat leerkrachten en de directrice van de school zich actief betrokken gingen tonen. Zij waren beurtelings als observant aanwezig bij de veldexperimenten en namen deel aan klankbordvergaderingen. Zo ontstond er een substantiële verbreding van het draagvlak voor het lab in de school en een gezamenlijk leerproces van de betrokkenen.

De ‘stille stem’ manifesteerde zich met name waar taligheid een rol speelde; in beeldende uitingen kwam dit nauwelijks voor. De machtsverhouding tussen kinderen en volwassenen en het appèl op het zelf denken zonder duidelijk richtinggevend kader waren mogelijk van invloed op deze stem. Door het inzetten van filosofische dialogen, creatieve werkvormen, ‘ateliertijd’ en buitenopdrachten in de natuurlijke omgeving werd een appèl gedaan op de authentieke, de creatieve en de verantwoordelijke stem van kinderen.

De focus lag op de manier waarop zij zich uit eigen beweging, zelfstandig en dan wel in samenwerking met elkaar uitdrukten.

De authentieke stem kwam hier op meerdere manieren vaker naar voren; de ruwe en spontane kwaliteit ervan zorgde incidenteel voor het doorbreken van de bestaande machtsverhoudingen. De ‘sociaal onwenselijke’ uitspraken waar op school met disciplineren op werd gereageerd werden hier in dialoog gebracht en bevraagd vanuit diverse perspectieven. De creatieve stem kwam op veel verschillende manieren naar voren; in het stellen van verbeeldingsrijke vragen, in evocatief taalgebruik, in het associëren naar aanleiding van schilderijen, in omgevingsgerichte creatieve expressie en in het experimenteren met (abstract) beeldvocabulaire. Deze stem werd ook waargenomen waar tekeningen werden gebruikt als een terloopse manier van verkennen van gedachten en ideeën tijdens de filosofische dialoog. De procesgerichte benadering, het inzetten van *silly assignments* en het participeren door de begeleiders waren van invloed op het verschijnen van de creatieve stem. De verantwoordelijke stem werd duidelijker onderscheiden dan in de eerste fase. Er leek zich een sociale ruimte te hebben gevormd waarin kinderen beter konden omgaan met ‘vrijheid in gebondenheid’. Zij lieten zien inzicht te hebben in de aard van verantwoordelijk zijn als een vorm van ‘zorgdragen voor’ en ook in het verschil tussen volwassen zijn en volwassen doen. Waar er minder

sturing was en kinderen vorm moesten geven aan hun eigen vrijheid bleek het dragen van verantwoordelijkheid soms ook als lastig te worden ervaren of zelfs bewust te worden afgewezen.

Er tekende zich in deze fase een zekere positionering af van de verschillende stemmen ten opzichte van elkaar. Zo leek de authentieke stem vaker vooraf te gaan aan of over te gaan in de creatieve of de verantwoordelijke stem en kon in die zin als voorwaardelijk voor de andere stemmen beschouwd worden.

Het lab werd als buitenschoolse enclave een 'intense ervaringsplek' voor de kinderen en bood ruimte aan leerkrachten om een andere pedagogische en didactische aanpak, geïnformeerd door kunst en kinderfilosofie, te observeren. Dit leidde tot het kijken naar de kinderen vanuit een ander pedagogisch perspectief.

De derde fase van het onderzoeksproject was gericht op het onderzoeken van manieren waarop het kunst-&filosofielab en de bevindingen ervan geïmplementeerd zouden kunnen worden in de school. De inzet was om het lab niet als methode in de praktijk te brengen maar door dialoog een aantal principes en vuistregels over te dragen aan de leerkrachten. In de overgangsfase werd gezocht naar een geleidelijke overgang van de enclave in het bos naar de schoolpraktijk. Leerkrachten participeerden in de sessies waardoor een gezamenlijk leerproces ontstond. De kinderen uit de kerngroep namen afscheid van de enclave. Bij dit laatste was er sprake van weerstand; zij voelden zich niet serieus genomen door de volwassenen omdat zij niet werden gekend in de beslissing om de implementatie van het lab in de school doorgang te laten vinden.

In de overdrachtsfase namen de leerkrachten het lab over. Het werd als binnen-schoolse enclave een 'satelliet' van de school. De leerkrachten gaven vorm aan de verdere ontwikkeling van het lab in de Schoolwerktuin en in de school als projectdag. In deze fase lag de focus primair op het aanspreken van de agency en creativiteit van de leerkrachten. Door de andere pedagogische en didactische benadering in het lab werd bij de leerkrachten een reflectie op de eigen manier van denken en doen opgeroepen en kantelde het perspectief op de kinderen.

Bij de implementatie liepen zij tegen meerdere uitdagingen aan. Het betrof met name de houding en vaardigheden die bij kunst en kinderfilosofie van belang zijn en die moesten worden ontwikkeld, het zelf vormgeven van het lab zonder methode aangereikt te krijgen, de beperkte tijd die hiervoor beschikbaar was en de groepsgrootte waarin een aantal kinderen het moeilijk vond om met de grotere vrijheid om te gaan.

CONCLUSIES

De onderliggende vraag hoe de ontwikkeling van een kunst-&filosofielab in de schoolpraktijk van KDS Bisschop Bekkers bij zou kunnen dragen aan het herstellen van de verstoorde balans tussen vaste grip en vrije handeling in hun onderwijs vormde de grondtoon van dit project. Er zijn aanwijzingen gevonden dat het kunst- & filosofielab zoals dat gezamenlijk met de school ontwikkeld is een bijdrage kan leveren aan deze specifieke opdracht. De situatie van deze multiculturele school; de kramp waarin zij zich bevindt en de uitdaging waar zij zich voor gesteld ziet om zich te verhouden tot pluraliteit, kan als exemplarisch worden

beschouwd en in die zin kunnen de bevindingen van belang zijn voor andere scholen in het onderwijsveld in Nederland.

Door Biesta's concept van subjectificatie te verbinden aan drie vrije stemmen, de authentieke, de creatieve en de verantwoordelijke stem, is een taal ontwikkeld om verschillende kwaliteiten van het verschijnen van de kinderen in de wereld te benoemen. Wanneer deze stemmen herkend worden door leerkrachten kan er op tentatieve wijze ruimte en mogelijkheden voor worden gegeven, waardoor subjectificatie, en daarmee de vrije handeling, een plek kan krijgen in het onderwijs. Zij kunnen deze taal gebruiken om op een andere manier te kijken naar dat waarmee leerlingen uit eigen beweging komen, dit op zichzelf te waarderen en er anders mee om te gaan dan ze gewend zijn te doen.

Er zijn veel voorbeelden gevonden van manieren waarop door kunst, kinderfilosofie en de natuurlijke omgeving een polyfonie van vrije stemmen kan worden opgeroepen. Door de diversiteit aan invalshoeken die hierdoor in het spel zijn gebracht, zoals verbale, beeldende, fysieke en zintuiglijke, ontvouwde zich voor kinderen een verscheidenheid aan mogelijkheden om uiting te geven aan de vrije handeling. Er kwam zo zicht op hun vaak onbekende kwaliteiten; op hun onderscheidende manieren van denken, ervaren en handelen. Het ging om onvergelykbare verschillen tussen kinderen waarin geen sprake was van een cognitieve rangorde. Op deze manier kon pluraliteit waardevol worden gemaakt. Het ontvankelijk zijn voor en interesse hebben in de ander en het andere bleek voorwaardelijk te zijn voor een polyfonische dialoog van vrije stemmen.

De ervaringen in dit onderzoek leren dat de subjectificatie van kinderen relationeel moet worden bekeken, dat wil zeggen dat de houding van de leerkracht en zijn of haar handelingsvermogen en - ruimte van grote invloed zijn op het verschijnen ervan. Om deze reden is het van belang gebleken om van het kunst-& filosofielab geen methode te maken maar het te beschouwen als educatief gereedschap met een 'spelkarakter'. Dat wil zeggen dat het leerkrachten uitnodigt om te spelen met een aantal ingrediënten: een actiereflectie-cyclus van maken en beschouwen, een wisselend thema, een aantal pedagogische didactische vuistregels, werkzame principes voor het formuleren van filosofische vragen en voor het bedenken van creatieve opdrachten.

Leerkrachten kunnen op basis van hun praktische wijsheid en creativiteit hier een verdere inhoud en samenhang aan geven, samen met de kinderen op avontuur gaan en buiten hun kennis en instructie treden. Dit, naast de drie onderscheiden vrije stemmen die een taal bieden om te kunnen benoemen wat er gebeurt in relatie tot de vrije handeling, vormt de nieuwe handelingsruimte die aan leerkrachten geboden wordt en waarmee hen niet alleen een ontsnapping uit de vaste grip, maar ook een genuanceerd alternatief wordt geboden.

Het lab als enclave en de school zijn geen twee afgescheiden delen. Er is sprake van een wederkerige relatie die op twee ruimtelijke manieren gezien kunnen worden. Het lab kan worden beschouwd als een derde ruimte, een *fremdkörper* in de school waar een andere, creatieve manier van omgang mogelijk is die voor alle betrokkenen nieuw is en waarvan geen van hen zich eigenaar kan noemen. Hier kan een vermenigvuldiging van de mogelijkheden tot samenleven- en werken ontstaan. De enclave kan ook als

satelliet van de school fungeren; door de afstand-in-verbondenheid en de mogelijkheid tot *uitzoomen* wordt een fundamentele reflectie op de praktijk mogelijk. De werkzaamheid van de enclave is zodanig groot dat hier wordt voorgesteld om deze niet alleen als tijdelijk veranderingsinstrument te zien, maar als een ideale, duurzame vorm voor het kunst- & filosofielab. De aanbeveling is dan ook, dat iedere school een permanente binnen- of buitenschoolse enclave voor dergelijke onderwijsexperimenten zou moeten hebben.